

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ

29. 2016

К.ТЫНЫСТАНОВ атындагы ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТТЕРИНИН ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК БАСЫЛМАСЫ

Журнал 2000-жылы
негизделген

МАЗМУНУ

ТИЛ ИЛИМИНИН МАСЕЛЕЛЕРИ

Башкы редактор
А. ИМАНОВ
Филол. ил. доктору, профессор

Башкы редактордун
орун басары

С. ИСКЕНДЕРОВА
Филол. ил. доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

С.Ж.МУСАЕВ, Ж.ОСМОНОВА,
С.Б.БЕГАЛИЕВ, М.Т.САДЫРОВ,
А.И.МУСАЕВ, Л.У.УКУБАЕВА,
А.Н.СЫДЫКОВ, Т.Т.ТОКОЕВ

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ:

А.АБДЫКЕРИМОВА, А.А.АКМАТАЛИЕВ,
С.О.БАЙГАЗИЕВ, К.АБАКИРОВ,
Ж.ЧЫМАНОВ, А.Т.ТУРСУНОВ,
Б.Ш.УСУБАЛИЕВ, Ж.Т.ЧЫНАЕВ,
Т.САДЫКОВ, Ж.ЖУМАЛИЕВ,
Ф.КАДЫРКУЛОВА, Б.М.АКМАТОВ

Басылма ээси
К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл
мамлекеттик университети,
К.Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университети

Карымшакова А.Т. Кыргыз тилиндеги ат атоочтон пайда болгон бөлүкчөлөр	3
Усамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү уңгулардын семантикалык өзгөчөлүктөрү жана алардын кыргыз тилине болгон катыштыгы	6
Жумалиев Ж. Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин чыгармаларынын кандай тилдик жагдайда жазылгандыгы жөнүндө	8
Усамбетов Б.Ж. Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдүн жасалышы	11
Кенан Семиз. Дыйканчылык лексикасынын жасалыш жолдорун изилдөөгө карата	14
Шерова А. Үнсүз тыбыштардын объективдүү негиздеги алгачкы классификациясы	16
Джумаева А.А. Особенности Интернет общения	18
Шерова А. Үндүү тыбыштардын объективдүү негиздеги алгачкы классификациясы	20
Кайдылдаева Э.К. Общая характеристика наклонения и модальности	23
Ногойбаева Н. Кыргыз тилиндеги курал маанисиндеги сөздүн табияты	25
Кайдылдаева Э.К. Формы самостоятельной работы в изучении иностранного языка	28
Узбекова Ж.С. Суффиксация. Употребление суффиксов существительных английского языка	30
Турарбек к. А. Грамматический строй английского языка и его отличительные особенности сравнительно со строем русского языка	32
Гүлден Сагол Йүксеккая. Түрк тил уюму жана орфография маселеси	34
Жумалиев Ж. «Кутадгу билигин» тили жана нускалары тууралуу окумуштуулардын пикирлери	37
Садырралиева Г.Э. Ж.Баласагындын «Кутуу билим» дастанындагы метафоралардын өзгөчөлүгү	40
Таштанова М. К. Тыныстанов жана жөндөмө категориясы	42
Турарбек к. А. Перевод фразеологических сочетаний и идиоматических выражений с английского на русский язык	44
Сарчалова А.С. Кыргыз жана түрк тилдеринин паремияларында «байлык» концептинин чагылдырылыш өзгөчөлүктөрү	48
Ибраимова Т.О. Улуттук-маданий өзгөчөлүктөр: “Бата” концепти	49
Сарчалова А.С. Азыркы лингвистикада концепттердин типологиясынын көйгөйү	51
Узун Бирол. Кыргыз жана түрк тилдериндеги курулуштун түпкү негизин туюнткан сөздөр	52
Танаева Н. Коммуникация менен семиотиканын карым-катышы	55
Акматова А.Б. Тил илиминде зооморфизмдин образдык аталыш катары изилдениши	57
Акматова А.Б. Зооморфизм-фразеологизмдердин лексика-семантикалык топтору	60

АДАБИЯТ ИЛИМИНИН МАСЕЛЕЛЕРИ

Сыдыков А.Н. Роль таджикско-персидской поэзии в становлении киргизской письменной литературы в XX веке	64
Шабданалиев Н. “Дивану лугат-ит-түрктүн” котормолору	67
Ногойбаева К.А. Роза Карагулова улуттук поэзияда импрессионист - акын	70

Мухитденова Б.М. Великий Шелковый Путь – транснациональная артерия Евразии, предпосылка возникновения искусства эстрады в регионе Центральной Азии и Казахстана 72	Сыдыкова Ж. Кыргызстандын жалпы билим берүү мектептерине турмуш-тиричилик коопсуздук негиздерин киргизүү 109
Бакирова Г.С. Абзий Кыдырвудун балдарга арналган чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү 75	Джумабекова Р.К. Развитие культурно-языковой интуиции при обучении русскому языку 112
Гүлден Сагөл Йүксеккая. «Манас» дастанындагы салттуу үйлөнүү үлпөтү жана анын баскычтары 77	Аалиева Б. А. Межпредметные связи курса математики и смежных дисциплин в гуманитарных вузах связи как средство профессиональной подготовки учащихся 114
Искендерова С.И., Майчинова Г.Т. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанынын кыргыз элинин адабий, маданий мурастарында алган орду: кечээ, бүгүн жана келечекте 85	Абдулакимова Дж.А. Об основах и принципов развития творческих способностей школьников в процессе обучения посредством информационно-компьютерных технологий 116
Дарманова З. Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» дастанындагы идеялык баалуулуктар 89	Кошалиева С. Ш. Активизация познавательной деятельности детей старшего дошкольного возраста в процессе формирования развития речи 118
Эшмамбетова Н. Кыргыз романында тарыхый чындыкты көркөм интерпретациялоону эгемендүүлүктөн кийин изилдөөнүн методологиялык принциптери 92	Абдулакимова Дж. А., Комили Абдулхай Ш. Об историко-математическом образовании и его преподавании в Республике Таджикистан 120
Мусаева Ж. Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасындагы макал-лакаптар 94	Искендерова С.И., Абдыракунова Ж.С. Бүгүнкү күндөгү ар тараптан өнүккөн инсан жана лицейдик билим берүү» (“Себат” лицейинин мисалында) 122
Кодиров К. Изображение тайн «любовь к Богу» в ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани 96	Назарматова Г.А. Коммуникативная компетентность как качественная характеристика профессионализма преподавателя 125
Кодиров К. Теория «вахдати вуджуд» в ирфанической поэзии Мир Сайида Али Хамадани 99	Нурманбетова Г.К. Педагогикалык билим берүүдөгү бакалаврлардын илимий изилдөө жөндөмүнүн өзгөчөлүктөрү 127
Жороева Н. “Куттуу билими” жана азыркы учур 102	
Устабаева Г.К. Байыркы жана орто кылымдагы адабий мурастар үчүн талаш-тартыштын сынчы К.Артыкбаевдин эмгектеринен орун алышы 104	

ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТТЫ ОКУТУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

Джумабекова Р.К. Учение через обучение на занятиях русского языка в вузе 108
--

ЭСКЕРҮҮ

Кылычев Э. Сакем жакшы адам эле 130

Тил илиминин маселелери

Вспомогательные глаголы, указывающие в системе спряжения лицо, число, время, залог и наклонение смыслового глагола.

Местоимения перед смысловым словом уточняют его морфологическую и синтаксическую функции.

Строчные слова помогают также установить, какую синтаксическую функцию выполняет анализируемое слово, т. е. каким членом предложения оно является. Так, например, наличие предлога перед именем существительным и местоимением служит признаком того, что данное смысловое слово используется в любой синтаксической функции подлежащего, сказуемого и прямого дополнения.

В системе прилагательных английского языка, наряду с образованием сравнительной и превосходной степеней сравнения путем прибавления окончаний -

er, - est: great большой, великий; greater больший; the greatest величайший, наибольший, встречаются также и аналитические формы образования степеней сравнения при помощи слов *more* и *most*, которые ставятся перед многосложным прилагательным в его исходной форме, образуя с ним единое смысловое целое: *important* важный, *more important* важнее, *the most important* важнейший.

Литература

1. Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка. -М., 1983.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. -М., 1992.
3. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. Изд. 2. доп. -М., 2009.
4. Новицкая Т.М., Кучин Н.Д. Практическая грамматика английского языка. -М., 1983.

ДДК 403.943

Гүлден Сагол Йүксеккая, проф
Кыргыз-Түрк «Манас» Университети

ТҮРК ТИЛ УЮМУ ЖАНА ОРФОГРАФИЯ МАСЕЛЕСИ

Кыскача мазмун

Түрк басма сөз жана интеллигенция чөйрөсүндө 1910-жылдан баштап латиницаны кабыл алуу тууралуу талаштар жүргөн. Экинчи конституциялык монархия мезгилинде бул демилге 1928-жылы 1-ноябрда Ататүрк тарабынан ишке ашырылып, түрк тили фонетикага негизделген алфавитке ээ болгон. Ошол эле жылы Тил уюму тарабынан "Орфографиялык сөздүк" чыгарылган. Бул нускама жаңы алфавитке жана жазууга өтүү учурунда жазуу менен байланыштуу бир канча маселенин чечилишине жардамчы болгон.

Өлкөбүздө жазуу эрежелерин даярдоо, жазуу жана басып чыгаруу милдети конституция менен Түрк тил уюмуна берилген жана бул уюм 1941, 1965, 1977, 1985, 1988, 1993, 1996, 2000, 2005, 2012-жылдары ар кандай өзгөртүүлөр менен орфографиялык эрежелер жыйнагын чыгарган.

Түрк тил уюму жазууда болушу керек болгон бирдиктин тил бирдигинин корголушу үчүн канчалык маанилүү экендигин сезип аракет кылып жатышат, бүтүндөштүрүүнү максат кылып коюп, жазууда пайда болгон пикир келишпестиктерди жок кылууну жана бардык адамдар тарабынан жактырылып кабыл алына турган жазуу эрежелерин жайылууну каалап жатышат. Бирок жазуу эрежелерине өзгөртүүлөрдү киргизүү, жазуу эрежесинин он жолу өзгөртүлүшү пикир келишпестиктерди жаратууда. Жазуу эрежеси боюнча болуп жаткан пикир келишпестиктер күчөп эле тим болбостон, Тил уюмунан сырткары башкалар тарабынан жарык көргөн ар кандай эрежелер көбөйүп, ар ким өзүнө ылайык келген эреже жаратышы жазууда баш аламандыктын баптальшына жол ачкан.

Түйүндүү сөздөр: орфография, орфографиялык эреже, орфография маселеси

Özet

Türk İmlâsında 1910 yılında Latince'nin kabul edilmesiyle birlikte tartışmalar başlamıştır. 1 Kasım 1928'de Atatürk tarafından Türk dilinin fonetiğine uygun olan Latin alfabesi kabul edilmiştir. Aynı yıl Dil Encümeni tarafından bir İmlâ Lügati çıkarılmıştır. Bu kılavuz, yeni bir alfabeye ve yazı düzenine geçiş süreci içerisinde ve sonrasında yazım ile ilgili birtakım sorunların çözümüne yardımcı olmuştur.

Ülkemizde yazım kılavuzu hazırlama, yazma ve yayımlama görevi, Anayasa ile Türk Dil Kurumuna verilmiş ve bu kurum 1941, 1965, 1977, 1985, 1988, 1993, 1996, 2000, 2005, 2012 yıllarında çeşitli değişikliklerle kılavuzlar yayımlamıştır.

Türk Dil Kurumu, yazımda sağlanacak birliğin, dil birliğinin korunması açısından ne denli önemli olduğu bilinciyle hareket etmekte, birleştiriciliği göz önünde bulundurmaya çalışmakta, yazımda yaşanan tartışmaları sona erdirmeyi

ve herkesin benimseyeceđi, kullanacađı yazım kurallarını ve yazım biçimlerini yaygınlaştırmayı istemektedir. Ancak yazım kurallarında deđişiklik yapılması, imla kılavuzunun on kez çeşitli deđişikliklerle yayımlanmış olması tartışmalara zemin oluşturmuştur. Yazım sorunları üzerine tartışmalar bir türlü kesilmediđi gibi Kurum dışında yayımlanan farklı kılavuzlar ve neredeyse herkesin kendi imlasını yaratıp kendi kurallarını belirlemesi de yazım karmaşası yaşanmasına yol açmıştır.

Anahtar kelimeler: İmlâ, İmlâ kılavuzu, İmlâ meselesi.

Түрк басма сөз жана интеллигенция чөйрөсүндө 1910-жылдан баштап латиницаны кабыл алуу тууралуу талаштар жүргөн. Экинчи конституциялык монархия мезгилинде бул демилге 1928-жылы 1-ноябрда Ататүрк тарабынан ишке ашырылып, түрк тили фонетикага негизделген алфавитке ээ болгон [1].

Алфавит комиссиясы 1928-жылы Ибрахим Грантайдын «Алфавит тууралуу докладын» жарыкка чыгарган соң орфографияда биримдикти камсыз кылуу максатында бул докладга таянуу менен ошол эле жылы Тил комиссиясы тарабынан Орфография сөздүгү чыгарылган [2]. Жаңы алфавитке жана жаңы жазуу тартибине өтүү жараянында жана кийинчерээк орфографияга байланыштуу бир топ маселенин чечилишине жардамчы болгон «Орфографиялык сөздүк» он үч жыл бою колдонулган.

Бирок айрым чет тилден кирген сөздөрдүн жазылышынын көрсөтүлбөшү, жазуу эрежелеринин так жана даана берилбеши олук-солкулуктарга жана башаламандыкка жол ачкан. Ататүрктүн көрсөтмөсү менен бул маселе чечилип, жазуу жана оозеки кеп арасындагы айырмалар жоюлуп, тилде биримдикти камсыз кылуу, түркчөнү өнүктүрүү, байытуу жана тазалоо иштерин жүргүзүү жана түрк тилин изилдөө үчүн 1932-жылы Түрк тилин иликтөө уюму (Türk Dili Tetkik Cemiyeti) негизделген. Бул уюмдун аты 1934-жылы Түрк тилин изилдөө уюму, 1936-жылы болсо Түрк тил уюму (Türk Dil Kurumu) болуп өзгөртүлгөн [3].

Билим берүү министрин аталган уюмдун төрагасы кылган уставдын тиешелүү беренеси 1951-жылы өзгөртүлүп, уюмдун мамлекет менен байланышы кесилген. 1982-жылы кабыл алынып, учурда да иштеп жаткан конституцияга жараша Түрк тил уюму менен Түрк тарых уюму конституцияга ылайык негизделген «Ататүрк» атындагы маданият, тил жана тарых жогорку уюмунун карамагына өткөрүлүп, мамлекет менен байланышы кайрадан түзүлүп, мурункусуна да күчтүү болуп калган.

Өлкөбүздө орфографиялык сөздүктү даярдоо, жазуу жана жарыкка чыгаруу милдети конституцияга жараша Түрк тил уюмуна жүктөлгөн. Түрк тил уюму негизделгенден бери жазуу эрежелерин аныктоо жана орфографиялык сөздүктөрдү жарыкка чыгаруу милдетин аткарууда.

1928-жылы алгачкы орфографиялык сөздүк басылгандан он үч жыл өткөн соң 1941-жылы Түрк тил уюму жаңы сөздүктү басып чыгарган [4]. Бул сөздүк жыйырма төрт жыл бою колдонулган.

Бирок бул мезгилде сөздүктөгү айрым эрежелердин колдонууга туура келбеши, жазуу эрежелерине байланыштуу айрым көйгөйлөрдүн эч талкууланбай, буларга тиешелүү эч кандай эрежелердин иштелип чыкпашы, адам жана жер-суу аттары менен даталардын кантип жазылышы керектигинин көрсөтүлбөшү, айрым өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эки түрдүү жазылышына орун берилиши, айрым

эрежелердин сөздөрдүн негизин бузушу, кыскартуулар тизмесинин жоктугу сыяктуу кемчиликтердин негизинде жаңы сөздүк чыгаруу чечими кабыл алынып, 1965-жылы «Жаңы орфографиялык сөздүк» жарыяланган [5].

1977-жылы кайрадан иштелип чыккан «Жаңы орфографиялык сөздүк» жарык көргөн [6]. Жыйырма жыл бою колдонулган бул жазуу эрежелерине улай жазуу маселелерин чечүүнү көздөп, 1985-жылы «Жазуу эрежелери» деген ат менен жаңы жазуу эрежелери басылган.

Бул сөздүктүн чыгышы менен жаралган орфографиядагы кемчиликтерди жоюу, жазуу эрежелеринин маселелерин чечүү жолдорун көрсөтүү, сунуштарды киргизүү үчүн 1985-жылы даярдалган жаңы орфографиялык сөздүк жарыкка чыккан [7].

Бирок бул сөздүк да кемчиликтерди жойбогону аз келгенсип, орфографияда жаңы талаштарга жол ачкан. Бул сөздүккө тиешелүү сын, эскертүү жана сунуштар эске алынып, 1988-жылы «Орфографиялык сөздүктүн» кеңейтилген жаңы басылышы чыккан [8].

Бул сөздүктүн текшерилген жаңы басылышы 1993-жылы чыккан [9]. Туура эмес жасалып кеңири жайылбай калган сөздөр менен говорлордо гана колдонулган айрым сөздөр сөздүктөн алынган, оңдоо белгисин колдонуу милдеттүү болгон жагдайлар эрежелер бөлүмүндө деталдуу түрдө көрсөтүлгөн, талаштуу жазуу эрежелерине тактык киргизилген, жаңы мисалдар кошулган, тизмеде бөлөк жазылышы керек деп саналган сөздөргө орун берилген.

Бирок туура жазуу маселелерине байланыштуу талаштар эч токтогон эмес. Уюмдан тышкары жарыкка чыккан түрдүү сөздүктөр билим берүү тармагында, пресса жана байланыш дүйнөсүндө да башаламан жазууга жол ачкан. Мына ушундай кырдаалда сөздүктүн жаңы басылышын даярдоо иши башталып, мурунку басылыштарда баштан өткөндөр эске алынып, даярдалган жаңы сөздүктө сөздөрдүн салттуу жазылыш формалары негизге алынып, талаштарды токтотуу максатында орфографияда ортонку жолго салуу максат кылынган. Кеңейтилген жаңы текшерилген «Орфографиялык сөздүктүн» жаңы басылышы 1996-жылы чыккан [10]. Бул басылышта тилде болуп жаткан маселелердин натыйжасында пайда болгон орфографияга байланыштуу жаңы көйгөйлөр эрежеге баш ийдирилген, мурунку басылыштарда козголбогон жагдайлар жазуу эрежесине айландырылган, көйгөй жараткан ар кандай жагдайдын жана сөздүн сөздүктө орун алышына кам көрүлгөн, эрежелерге байланыштуу бөлүмдө көңүл бурулушу керек болгон жагдайлар «эскертүү» түрүндө ар кыл мисалдар менен түшүндүрүлгөн.

2000-жылы Орфография комиссиясы сөздүктү баштан-аяк окуп, текшерип, керектүү түзөтүү жана толуктоолорду киргизип, кеңейтилген жаңы текшерилген «Орфографиялык сөздүктүн» жаңы басылышын жарыкка чыгарган [11].

2003-жылы 13–14-мартта Түрк тил уюмунда «Орфография көйгөйлөрү» деген чогулуш уюштурулган. Бул чогулушта жазуу эрежелери, тилде болуп жаткан маселелердин кайсылары сөздүктө чагылдырылышы керектиги жана орфографияга байланыштуу башка маселелер талкууланган. Маселеге байланыштуу өтө көп адамдын жана уюмдун пикирин алуу үчүн болушунча кеңири катышууну камсыздоо максатында бул чогулушка Билим берүү министрлигинин Таалим жана Тарбия коллегиясынан мүчө жана өкүлдөр, университеттердин тиешелүү бөлүмдөрүнөн окутуучулар, пресса, ТРГ, Анадолу Ажансы, түрк тилине кызыккан жарандык коом институттарынан өкүлдөр жана компьютерлердеги туура жазууну текшерүү программасын даярдагандар да чакырылган.

Бул чогулуштагы сунуштар эске алынып эрежелер баштан-аяк иликтенген, жазылышы талаштуу жана көп формалуу сөздөрдүн кайсыларынын негизге алынышы керектигин адабий чыгармалардан, гезит-журналдардан карап чыгып, интернеттен да пайдаланган. Мурунку сөздүктөрдө талаш темасы болгон жазуу эрежелери кайрадан текшерилип, кеңири жайылып калыптанган формалардын негизге алынышына чечим чыгарылган, ар көйгөйлүү жагдай жана сөздүн эрежелер жана тизме бөлүмдөрүндө орун алышына көңүл бурулган, бөлөк же бирге жазылган татаал сөздөрдүн кеңири жайылган колдонулуштары кабыл алынган, түзөтүү белгиси колдонулган жерлер кайрадан текшерилген, кыскартуулардын колдонулушуна тиешелүү деталдуу эрежелер аныкталган, ж.б. иштер аткарылып, натыйжасыз сөздүк баштан-аяк текшерилген. 2005-жылы жаңы орфографиялык сөздүк чыккан [12].

Бирок бул сөздүк да 2012-жылы түрдүү өзгөртүүлөр менен кайра басылган [13].

Түрк тил уюму жазууда биримдикти орнотуу, тил биримдигин сактоо канчалык маанилүү экенин эске алып аракет жүргүзүүдө, бириктирүүчү жагдайларды көз алдында кармоого аракет кылууда, жазууда болуп жаткан талаштарга чекит коюуга жана ар ким тарабынан өздөштүрүлө турган, колдонула турган жазуу эрежелерин жана жазуу формаларын кеңири жайылткысы келип, ар бир эреженин, ар жазылыштын үстүндө дыккат иштөөдө. Бирок орфографиялык сөздүктүн он бир жолу ар кандай өзгөрүүлөр менен жалпысынан басылышы талаш-тартыштарга шарт түзгөн. Айрыкча анчалык көп өзгөртүү болбогондуктан аталган санга кошулбаган сөздүктөр да бар.

Жазууда талаш-тартыштарга жол бербеш үчүн, ыгы жок талаштар жазма тилдин чакчелекейин чыгарбашы үчүн, тескерисинче, анын өнүгүшү жана байышы үчүн бир тилдин эрежелери аныкталгандан кийин ага өзгөртүү киргизүүдөн оолак болуу зарыл. Жаңы басылган ар бир орфографиялык сөздүктөгү айырмачылыктар тилге жаңы кирген элементтерге жана маанилерге гана байланыштуу болуусу абзел. Идеалдуу орфография болбойт, орфографиядагы маанилүү нерсе – анын традициялуулугу. Башында оозеки тилге негизделген жазуу системасы алынган болсо да, мезгилдин өтүшү менен оозеки кепте пайда болгон өзгөрүүлөр орфографияда чагылдырылбашы керек. Анысыз деле оозеки айтылыштагы бардык өзгөчөлүктөр жазууга өттү деп айтууга да болбойт. Азыркы учурда *eğlen-, düğün, düğüm, eğri* сыяктуу сөздөр *ğ* тамгасы менен берилсе да, *bey* жана *tüy* сөздөрү *y* тамгасы менен берилет. Бул сыяктуу мисалдар өтө көп [14].

Түрк тил уюмунун «Орфографиялык сөздүгү» боюнча жумушчу тобу ар бир эрежеге байланыштуу жүздөгөн мисалды текшерип жатканда орфография өнөктө жана салт болуп саналат деген принцип менен колдонулуш жыштыгын эске алганга аракет кылган, бирок сексен жети жылдан бери биз колдонуп келе жаткан латиницага негизделген түрк алфавитинде, тилекке каршы, орфографиянын толук салтка айланганын, туруктуу абалга келгенин айта албайбыз. Кандай гана кылдаттык менен даярдалбасын, жарыкка чыккан ар бир сөздүк сынга алынган. Чынында, жарыкка чыккан ар сөздүктө сындайчу жагдайлар болушу мүмкүн. Сындалар жүргүзүлүп жаткан иштерге багыт берет, түрдүү көз караштарды пайда кылат, бирок орфографияда биримдикти камсыз кылуу негизги маселе болуп саналат. Татаал сөздөрдүн бирге же бөлөк жазылышы, апострофтун колдонулуп же колдонулбашы, кош жана кошмок сөздөрдүн жазылышы өндүү маселелерде объективдүү тууралыкты издөөнүн кажети жок. Ар басылышта сөздүктү дагы да өнүктүрүүгө, кеңейтүүгө, эрежелерди так жана түшүнүктүү кылууга аракет кылынган, бирок өзгөртүүлөр менен жарыкка чыккан ар бир сөздүк «Ар басылышында өзгөртүү киргизилип жатат» деген сөздөр менен баркы кетирилип, ишенимдүүлүгүн жоготкон.

Айрыкча өлкөбүздө орфографиялык сөздүктү даярдоо, жазуу жана чыгаруу милдети Конституциянын 134-беренесине таянуу менен чыгарылган 664 номерлүү мыйзамдын 10-беренесинин «ч» параграфы менен Түрк тил уюмуна ыйгарылган болсо да, бул ыйгарым укуктуу мекеме санкция жана таасир күчүнө ээ эмес. Анын үстүнө, аталган уюмдан тышкары ар кандай уюмдар жана кишилер орфографиялык сөздүк даярдоодо, дээрлик баары өз орфографиясын жаратып, өздөрүнүн эрежелерин белгилөөдө жана ошого жараша жазышууда. Акыркы жыйырма жыл ичинде ар кыл мекеме жана адамдар тарабынан, айрымдары бири-бирине же Түрк тил уюму чыгарган орфографиялык сөздүккө опокшош болсо да, болжол менен элүүгө жакын орфографиялык сөздүк чыгарылган.¹⁵ Ушул сандан эле орфография жаатында түзүлгөн абалды элестетсе болот.

Орфография көйгөйү тилдин дайыма «көз алдында» болуп, эң көп талаш жараткан маселеси. Негизи, орфографияда бир сөздүн жазылышы маселесинде бир пикирге келүү максат кылынат. Орфографияда сөзсүз туура, сөзсүз жаңылыш деген нерсе болбойт. Эң маанилүүсү бир чечимге келүү жана баарынын буга баш ийиши менен биримдикти камсыз кылуу. Орфографиялык сөздүк чыгаруу ишин алып барган уюм эрежелерге эч кандай өзгөртүү киргизбеш керек. Индивидуалдык баамдоо жана интерпретациялардын негизинде жазуу эрежелеринде айырмачылыктардын же туура келбестиктердин пайда болушуна шарт түзүлбөш керек. Орфография эрежелери аныкталган соң ар бир жазуучунун, ар бир изилдөөчүнүн, ар бир уюмдун ага баш ийиши, ар жазуучунун ага ылайык жазылышы талап кылынат. Бул улуттук түшүнүк тилдеги биримдик жагынан абдан маанилүү. «Тилин жоготкон мекенин да жоготот» деген сөздү эске алуу менен ар бир адам жазуу эрежелерине баш ийип, тилине болгон урматын көрсөтүшү керек. Бул жагдай жазуудагы жана тилдеги биримдик жагынан гана эмес, эне тил түшүнүгүнүн калыптануусу жагынан да маанилүү.

Адабияттар

Дил Энжүмени (1928): Имла Лугати, 1, Стамбул: Девлет басмаканасы.

Бурут, Месут (2013): "Жумхуриет Дөнеми"нден Гүнүмүзе Япылан Түркче Язым Кылавузу Чалышмаларына Түркче Язым Кылавузлары Үзерине Бир Кайнакча-Денемеси", Ынтернационал Жоурналоф Сожиал Сжиэнже, 6/6, б. 277-304.

Сагол, Гүлден (2001): "Талатларын Дегерлендирилмеси", Догу Акдениз Университеси Улусларарасы Сөзлүкбилим Семпозому Билдирилери, 20-23 Майыс 1999, Яйыма-хазырлаанлар: Нуреттин Демир-Еминне Йылмаз. Газимагуса, б. 143-152.

Сагол Йүксеккая, Гүлден (2013): "Түрк Дүнясынын Алфабелери", Гечмиштен Гележеге Түркче, Элгинкан Вакфы 1. Түрк Диливе Эдебияты Курултайы Билдирилери, 17-19 Нисан 2013, Китабеве, Истанбул, б. 393-407.

Санжак, Шенол-Мехмет Алвер-Ерхан Дурукан (2009): "Түрк Дил Курумунун Имла/Язым Кылавузларындаки

Дегишикликлер Үзерине Бир Инжелеме", Ататүрк Университеси Сосял Билимлер Энститүсү Дергиси, 13/1, б. 117-130.

Түрк Дил Куруму (1941): Имла Кылавузу. Орфографиялык сөздүктүн экинчи басылышы. Стамбул: "Жумхуриет" басмаканасы.

Түрк Дил Куруму (1965): Ени Имла Кылавузу. Стамбул.

Түрк Дил Куруму (1977): Ени Язым Кылавузу, Анкара.

Түрк Дил Куруму (1985): Имла Кылавузу. Анкара. Түрк Дил Куруму (1988): Имла Кылавузу. Ондолгон жаңы басылышы. Анкара.

Түрк Дил Куруму (1993): Имла Кылавузу. Анкара. Түрк Дил Куруму (1996): Имла Кылавузу. Анкара. Түрк Дил Куруму (2000): Имла Кылавузу. Толукталган жана ондолгон жаңы басылышы, 27-басылышы. Анкара.

Түрк Дил Куруму (2005): Язым Кылавузу. Анкара. Түрк Дил Куруму (2012): Язым Кылавузу. Анкара.

Ж.Жумалиев,
БГУнун проф. м. а.

**«КУТАДГУ БИЛИГДИН»
ТИЛИ ЖАНА НУСКАЛАРЫ ТУУРАЛУУ
ОКУМУШТУУЛАРДЫН ПИКИРЛЕРИ**

Кыскачи мазмуну: Макалада «Кутадгу Билиг» эстелигинин кайсы түрк урууларынын тилинде жазылгандыгы жөнүндө окумуштуулардын пикирлери, ошондой эле анын көчүрмөлөрү, көчүрмөлөрдүн жарыяланышы тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: «Кутадгу Билиг», Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, түрк урууларынын тилдери, көчүрмө, факсимил нускалары, жарыяланышы.

Аннотация: В статье изложены взгляды ученых, о том, на каком тюркском языке создано произведение «Кутадгу билиг»; рассмотрены его фото, факсимильные копии и публикации; дана авторская концепция по данной тематике.

Ключевые слова: «Кутадгу Билиг», Юсуф Баласагун, Махмуд Кашгари, языки тюркских племен, копия, факсимильные копии, публикации.

Чыгарманын кайсы тилде жазылгандыгы тууралуу пикирлерге кайрылардан мурда «Кутадгу Билигди» Жусуп Баласагын уйгур жазуусу менен жазганбы же араб жазуусунда жаздыбы деген маселеге карата изилдөөчүлөрдүн айткан негизги көз караштарына токтоло кетели. Эмгектин түп нускасынын жок экендигине карабастан, Туркия аалымы Р.Арат бу маселе боюнча өз пикирин далилдөө үчүн төмөнкүдөй аргументтерди келтирет: «Караханиддер солаласы ислам динин мамлекет дини кылгандан кийин араб тили менен байыркы уйгур тилин бирге колдонгон. Ал тургай Хасан Буграхан доорунда да Жаркендин ар түрдүү кат алакалары ушул эки тил жазуусунда жазылчу жана байыркы уйгур жазуусунда кол коюлчу, ошону менен бир мезгилде Орто Азия, Алтын Ордо хандыгы жана Иран сыяктуу мамлекеттерде ХУI кылымдарга дейре байыркы уйгур жазуусун колдонуп келген. Ушул абалга негизделип Хасан Буграханга тартуулаган «Куттуу билим» байыркы уйгур жазуусунда жазылган» деп караган (Г.Жамал, 31). Р.Араттын мын-

дай «эң биринчи нуска байыркы уйгур жазуусу (А нуска) менен бүткөн» деген пикирин бир катар изилдөөчүлөр колдошсо, башкалары С.Е.Маловдун пикирин кубаттап, «Кутадгу билиг» негизи араб жазуусунда жазылган деген көз карашта турушат. Башкалардын пикиринде Жусуп Баласагын дастанды эки түрдүү жазуу менен өзү жазган. Нью Ружи болсо ага анча маани бербей, тилине көбүрөөк көңүл бургандыктан, «байыркы уйгур же араб жазуусунда жазылган бийлик тили» деген эки анжы ойду айткан.

Бу маселеге караганда «Кутадгу билигдин» кайсы түрк тилинде жазылгандыгына окумуштуулар көп кайрылышат жана ал жөнүндө аалымдарда бирдей көз караш жок. Ошондуктан азыркыга чейин алардын арасында аталган чыгарма байыркы уйгур тилинде (В.Радлов), белгисиз түрк тилинде (В.Радлов), уйгур аалымдарынын пикиринде хакания тили Турпан Идикуттагы уйгур тили менен бир тил (Имин Турсун. «Кутадгу биликнин тили//«Булак» журналы), Караханлар доорундагы тил бир топ уйгур